

„Hamis barátok rebelliója”

SZÚCS JENŐ DÓZSA-TANULMÁNYAI – 40 ÉV UTÁN

A miről beszélek, az sokkal inkább tartozik a 20. század 70-es éveinek történetéhez, mint a 16. századéhoz. Több mondandóm van most Szűcs Jenőről – az 1970-es-80-as évek nagy hatású, mára már némiképp elfeledett történészeréről, a magyar történetírás egyik megújítójáról, az 1514. évi parasztháború kiemelkedő kutatójáról –, mint magáról Dózsa Györgyről.

Nem sokkal Csehszlovákia 1968-as megszállása után történt a következő, jellegzetesen groteszk, kelet-közép-európai eset. A történelmet akkoriban, a 70-es években (is) saját politikai céljaira használó hatalom berkeiből jött az ötlet: az 500 évvel korábban született parasztforradalmár tiszteletére az 1972-es esztendő legyen Dózsa-emlékév. Szükség volt a klasszikus forradalmi szimbólumok felelevenítésére. A kultúrpolitikát nemigen zavarta, hogy Dózsa György születési dátuma színtiszta spekuláció alapján „keletkezett”: semmilyen kézzelfogható adat nem támasztotta alá azt, hogy a parasztszázad 1472-ben született. Az emlékév meghirdetése a kor szokásainak megfelelően afféle megrendelés volt a történészek számára: alkossanak új eredményeket hozó – a politika által is kiaknázzható – szaktanulmányokat Dózsa-szármól. Alighanem az 500 éves jubileum politikus-kezdemenyvezőit is meglepte, hogy mennyire komolyan vette a szakma ezt a felkérést. Ennél is nagyobb megdöbbenést okozott az emlékév kapcsán napvilágot látó tudományos publikációk újszerűsége és bátor szokimondása. A Dózsa-kérdés körüli szellemi pezsgés – mennyiségében és minőségében – messze meghaladta a megrendelő elvárásait. De a kiszabadult szellem már nem bújta vissza a palackba.

Az 1972-es emlékév legnagyobb hatású tanul-

mányait Szűcs Jenő írta – azonnal hármat. Az egyiket egy történelmi szakfolyóiratban, a másikat egy népszerű társadalomtudományi közlönyben, a harmadikat az *Irodalomtörténeti Közleményekben* jelentette meg. A három szöveg között vannak ugyan tartalmi átfedések, mégis teljesen önálló értekezésekről van szó. Szűcs sajátos munkamódszerére jellemzően mondanivalójának lényegét mindhárom tanulmányában tételesen kifejtette, de hol a filológiai, hol a történeti-elméleti, hol pedig az eszmetörténeti, kultúranthropológiai argumentációt részesítette előnyben.

Szűcs Jenő mindenekelőtt szigorú rendet teremtett a parasztháború forrásai között. Kimutatta, hogy a köztudatban élő Dózsa-narratívában a történeti források mintegy tótágast állnak: a leghitelelenebbeknek van a legnagyobb, a leghitelesebbeknek a legkisebb tekintélyük. A legtöbb megbecsülést a másodlagos vagy harmadlagos értesülésekre alapozó, irodalmi elvek szerint megszerkesztett (jobbára elég késői) humanista költők és történétírók kapják, miközben a primer források háttérbe szorulnak. Éppen ezért Szűcs az okleveles forrásokat helyezte előtérbe, az elbeszélő műveket pedig – ezek fényében – következetes kritikának vetette alá. Így sikerült helyreállítania a parasztháború valós eseménymenetét. Bravúros elemzéssel bebizonyította, hogy Dózsa György az események kezdetén még nem állt a Bakócz Tamás bíboros által a török ellen toborzott kereszteshad élén. Egyértelmű, hogy a híres „ceglédi beszéd” pusztai fikció: Dózsa valójában csak jóval később, május 28. és június 6. között, a nagylaki győzelem és Lippa elfoglalása után lett az országos parasztháború fővezére: „Minden ezen a héten dőlt el. Miután Dózsa feladta a török hadjáratot

és csakugyan meghirdette a háborút a nemesség szemben” – írja Szűcs. Dózsa fellépésére tehát a céljait folyamatában változtató, egyre radikálizálódó mozgalom sodrában, az események fordulópontján, és nem a kezdetén került sor.

A történész egyúttal kiemelt figyelmet szentelt a parasztmozgalom vezérkarában feltűnően nagy számban jelen lévő egyházi személyeknek, a széles látókörű Lőrinc papnak, a „dühöngésig rajongó” Túrkevei Ambrusnak és társaiknak, akik a háború „ideológusainak” számítottak. Szűcs érdeklődését felkeltette az a körülmény, hogy a lázadásban részt vevő egyháziak túlnyomó többsége obszerváns ferences szerzetes volt. Ezért is vont be Szűcs a vizsgálatba egyelőre még senki által nem tanulmányozott kódexet: a magyar obszerváns ferences rendtartomány belső írásos ügyvitelét szolgáló formuláskönyvet. Ez a kézirat számos érdekes adatot tartalmaz a Dózsa-lázadás előtt és alatt izgató prédikációkat tartó ellenzéki vagy (korabeli szóhasználat) „aposztata” ferences szerzetesek nézeteiről. A magyar ferences rendtörténet adatait és az említett formuláskönyv tanulságait a parasztháború valós eseménytörténetével összevetve Szűcs arra a meggyőződésre jutott, hogy a lázadás forrongó gócai egybeesnek az obszerváns ferences rendtartomány egy-egy jelentős kolostorával. A harcok valóban Szikszó, Sárospatak, Gyula, Várad, Csanád környékén, valamint a Duna-Tisza közének alsó részén dültek a leghevesebben, ott, ahol jelentős obszerváns kolostorok is voltak.

Ezekből a mikrofilológiai vizsgálatokkal nyert adatokból és megfigyelésekből kiindulva, merész logikai következtetésekkel alkotta meg Szűcs Jenő híres téziseit a parasztháború – általa „népi kereszties gondolkörnek” nevezett – ideológiájáról, amelyet a ferences obszervancia elhajló irányzataiból eredeztetett. „A mikrofilológia e ponton egyszersmind pszichológiai forrás” – hangoztatta a történész. Az a kérdés foglalkoztatta a leginkább, hogy miképpen alakulhatott át egy eredendően törökellenes kereszties eszmekör a nemesség elleni fegyveres lázadás ideológiájává. Pontosabban fogalmazva azt kutatta, hogy kik és miképpen „fordították le” a török elleni keresztiesháború gondolatrendszerét a társadalmi egyenlőtlenségek azonnali, erőszakos megszüntetésére irányuló propaganda nyelvére. Ezt a sajátos nyelvezetet a ferences rendben, különösen annak obszerváns irányzatában lehetőségként mindig is

meglévő radikális misztika és apokaliptika beszédmódjában vélte felfedezni az elemző. Szűcs különös jelentőséget tulajdonított egy körlevélnek, amelyben a ferences tartományfőnök elítélte a magyar kolostorokban dívó szentírás-magyarázatot gyakorlatát, bírálta bizonyos rendtagok vakmerőségét, akik „azon fáradozván, hogy többet értsenek meg, mint ami helyes, a közösségben a testvérek előtt bizonyos könyveket terítenek ki magyarázatra, szemüveget tesznek fel, s különféle dolgokat nyilvánítanak ki, ami éppen eszükbe jut”. Kardos Tibor és Székely György korábbi kutatásaira is támaszkodva Szűcs Jenő a hazai ferencesek közt jól ismert misztikus-apokaliptikus iratokból és a két európai jelentőségű magyar ferences író, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát írásából igyekezett tartalommal megtölteni a „ferences ellenzékiesség” nehezen körvonalazható fogalmát. Tudvalevő, hogy ugyanezekben a dolgozataiban Szűcs – messze túlmutatva a Dózsa-felkelés problematikáján – még merészebb hipotézissel a magyarországi reformáció kibontakoztatását is a ferences aposztatáknak tulajdonította, megalkotva ezzel a „ferences reformáció” sokat vitatott elméletét.

De szorítkozzunk most csupán a Dózsa-tanulmányok egykorú, 1970-es évekbeli értelmezési lehetőségeire és jelentésköreire. Vajon mi lehetett az oka, hogy – Gyáni Gáborral szólva – Szűcs Jenő „idehaza szinte sztártörténésznek számított”? Hogyan lehetséges, hogy bonyolult filológiai akribiával megírt, nehéz és szerzteágzó következtetési láncokat fűzőgető szövegei – köztük a Dózsa-értekezések – jelentős hatást gyakoroltak a magyar értelmiség széles köreire, azokra is, akik amúgy nem túlságosan érdeklődtek a történettudomány után? A válasz látszólag nagyon egyszerű: Szűcs Jenő lényeges problémákról tudott nagyon fontosat mondani. Ám ha azt is megkérdezzük, hogy milyen nemzetközi és hazai példák elvi sémái nyomán, milyen gondolatrendszerben mozogva fejtette ki ezt a hatást, akkor a válasz sokkal nehezebb.

Vitathatatlan, hogy a Dózsa-tanulmányok – pusztán a témájuk miatt – felkelthették a marxista értelmezés igényét. Az „ideológia” kifejezés (amely Szűcs egyik tanulmánycímében feltűnik) nem nélkülözött bizonyos marxista allúziókat. Persze nem a Geyer Flórián dalát éneklő tömegek

forradalmi szlogenjeit, nem is Engels *Német parasztháborúját* vagy Bebel és Kautsky mechanikus társadalmi determinizmusát vélhették egyesek kihallani Szűcs Dózsa-értekezéseiből. Sokkal inkább azoknak az – akkor még korszerűnek számító – modern, marxista történetíróknak a hatását érezhették itt, akik ekkor még hittek az európai forradalmak „ideológiájának” gazdasági-társadalmi meghatározottságában. Már Szűcs Jenő működése előtt is ismertek voltak Magyarországon a dogmatizmust elutasító nyugat-európai marxista történészek munkái. A magyar puritanizmus történetével foglalkozó Makkai László például felhasználta Christopher Hillnek az angol polgári forradalom apokaliptikus látásmódját tárgyaló munkáit.

Szűcs Jenő azonban ekkorra már messze meghaladta a „korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet” – írja Gyáni Gábor. A Dózsáról szóló írásokból valójában teljességgel hiányoznak a marxista történetírók elemzési technikái. A parasztlázadás ideológiáját nem a szociális feszültségekből és a gazdasági viszonyokból származtatja a szerző. Voltaképp még azok a (manapság is hangoztatott) érvek sem szerepelnek Szűcsnél, amelyek a parasztság fokozódó terheiben, a földesúri elnyomás törvényesítésében látják az elégedetlenség okait. Hiányzik az a megszokott indoklás is, mely szerint a nemesesség a tavaszi mezőgazdasági munkák elmaradásától való féltében gátolta meg a török elleni keresztesháború megindítását.

Az olvasók némiképp több joggal észlelhették Szűcsnél a marxizmus determinizmusának *fordítottját*. Érthették úgy is ezeket a szövegeket, hogy a szerző – ismét „talpáról a fejére állítva” a marxista érvrendszert – nem az „alaplól”, hanem a „felépítményből”, az ideológiából kiindulva próbálja megmagyarázni a parasztfordalom eseménymenetét. Ismerve Szűcs Jenő meghatározó kötődését a protestantizmus eszmévilágához, sokan gondolhatták azt is, hogy a szerző a reformáció eredendően apokaliptikus szelleméből óhajtja „levezetni” a társadalmi revolúciót. Nyugat-európai párhuzamként felmerülhetnek olyan, a középkori és kora újkori millenarista mozgalmakat vizsgáló történeti munkák, amelyek efféle szemlélettel kezelték anyagukat. A mély baptista gyökerekkel rendelkező oxfordi

történész, Marjorie Reeves már az 50-es években híressé vált Gioacchino da Fiore (1132–1202) kalabriai apát millenarizmusának „előreformációs” szemléletéről szóló írásai révén, melyeket a magyar reneszánsz-kutató Bán Imre is nagy haszonnal forgatott. Kevésbé ismerték nálunk Norman Cohn 1957-ben kiadott *The Pursuit of the Millennium* alapvető munkáját. A könyv a keresztesháborúk messianianisztikus szelleméből, a „forradalmi flagellánsok” hitvilágából, szektás indulatokból, általános elkeseredésből kiindulva adott magyarázatot a középkor nagy társadalmi válságaira – Szűcséhez sokban hasonló problémalátással. Dame Frances Yates angol reneszánsz-kutatónak a kora újkori millenarizmust tárgyaló munkái (részben a Szűcs Jenővel szoros kapcsolatban álló Klaniczay Tibor hatására) éppen az 1970-es években váltak népszerűvé Magyarországon. Yates a 16. század végi értelmiség „egyetemes reformációra” való törekvéseit elemezve jutott el a harmincéves háború kitörésének magyarázatához.

Alighanem ennek a fordított irányú determinizmusnak az elutasítása is megjelenik azokban a manapság olvasható reformációtörténeti tanulmányokban, amelyek élesen bírálják Szűcs Jenőnek a „ferences reformációra vonatkozó”, fent említett téziseit. Való igaz, hogy ez az elmélet minden eredetisége és meggyőző ereje ellenére nemigen állta ki az idők próbáját. A legszigorúbb forráskritika sem óvta meg Szűcsöt attól, hogy egyes adatokat túldimenzionáljon és félremagyarázzon. Másfelől a 70-es években nem ismerhette még a magyar reformáció történetét olyan mélységig, ahogyan azt manapság a legújabb alapkutatások lehetővé teszik. A protestantizmus hazai folyamatai nyilvánvalóan nem a ferences rendházakból indultak ki, noha az első magyar reformátorok között akadtak ferencesek is.

Félreértik azonban Szűcs Jenőt azok, akik bármiféle – ilyen vagy olyan irányú – determinizmus miatt marasztalják el. Ő ugyanis a 70-es években már ezt az imént felvázolt, fordított értelmű társadalmi meghatározottságot sem tette magáévá – sem Dózsa-tanulmányaiiban sem más írásaiban. „A magyar 1514 eszmetörténeti szempontból azért foglal el sajátos helyet az európai parasztmozgalmak sorában, mert az ideológiai mozgás rövid három hét folyamán oly módon haladja meg a »regulázott« feodalizmus koncepcióját és jut el az egész társadalmi rend radikális átalakítá-

sának gondolatához, hogy ebben nem a misztika a vezérmotívum (noha természetesen bizonyos khiliasztikus vonások itt is közrejátszanak), és a vagyonközösség elve – tudomásunkkal – fel sem merül” – írja. Szűcs tehát egy egyetemes, „össztörténelmi” kultúra-koncepció jegyében az ideológiát is a társadalmi mozgások részeként gondolta el, olyan erőként, amely, miközben formálja ezeket a mozgásokat, általuk maga is átalakul. Ez a szemlélet beszédes párhuzamokat mutat a francia Annales-iskola Szűccsel kortárs képviselőinek – Dubynek, Le Goffnak, Arièsnek és társaiknak – történelemképével. Nem véletlen, hogy egy bő évtizeddel később, amikor Szűcs Jenő már világhírűvé lett, Európa három régiójáról szóló kis könyvének francia kiadásához az Annales vezéralakja, Fernand Braudel írt előszót.

A Dózsa-parasztfelkelésben részt vevő obszerváns ferencesek ideológiáját bonyolult és ellentmondásos képződményként mutatta be Szűcs: „e mozgalom már 13. századi eredetében a ferences rend (sőt tágabban az egész egyház) *spirituális* indítékú belső reformkísérlete volt, s egyidejűleg az egyház már alapjában *nem spirituális* jellegű autoritásának harcos védelmezőjeként lépett fel. [...] Az obszervancia természetrajzához tartozik, hogy *ugyanabból a talajból* termelődtek ki szüntelenül eretnek és kvázi-eretnek magatartásformák, s egyidejűleg az *ecclesia militans* olyan pregnáns – némely tekintetben a későbbi jezsuitákra emlékeztető – képviselői, mint a magyar történelemben szerepet játszó Marchiai Jakab és Kapisztrán János” – hangsúlyozta a történész. Szűcs közel került ahhoz, hogy megállapítsa: az inkvizítor és az „apostata” eretnek közti különbség szinte észrevehetetlen, kultúrájuk azonos, ugyanazt a „nyelvet” beszélik: az időtől, a helytől

és a személytől függ csupán, hogy pontosan hogyan kell őket érteni és minek kell őket tekinteni.

Nem lehet nem észrevenni azt a mélységes szkepszist, amellyel Szűcs Jenő – a Dózsa-felkelés kapcsán – az értelmiségi elit és a tömegmozgalmak viszonyát, elmélet és gyakorlat kapcsolatát szemlélte. A ferences obszervancia jellegzetes magatartásmintája Szűcs szerint a „balance”-keresés volt: „az obszervánsoknak szüntelenül küzdeniük kellett a saját soraikban jelentkező – hol ebbe, hol abba az irányba mutató – divergens áramlatokkal szemben”. Egész tevékenységük nem volt más, mint heroikus-illuzionisztikus kísérlet a „megbomlott rend” visszabilentésére. A Dózsa-parasztháború döntő történelmi tanulsága Szűcs Jenő számára az volt, hogy változás, a „forradalom” gyakorlata átértelmezi, magába olvasztja, maga alá gyűri az ideológiákat és az ideológusokat.

Szűcs Jenő nem volt marxista. De a Dózsa-tanulmányok olvasásakor nem tekinthetünk el annak a kornak a problémáitól, amelyben ezek a szövegek születtek. 1968 után a magyar értelmiség jelentős rétegei keresték a kiutat abból a kilátástalanságból, amit az „emberarcú szocializmusba” vetett remények szertefoszlása okozott. Erre a „68-as” értelmiségre is jellemző volt a feloldhatatlan ambivalencia, az „ideológiai billenékenység”, a meg-megújuló hasadások, mindaz, amiről Szűcs a Dózsa körül csoportosuló obszerváns ideológusok kapcsán beszélt. Az 1968 utáni évek Magyarországon sokan magukra ismerhettek ezekben a középkori entellektülekben, akik saját magukat reformereknek, a „megbomlott rend helyreállítóinak” vélték – de akik a hatalom szemében csak „hamis barátok” voltak, mozgolódásuk pedig nem más, mint lázadás: *falsorum fratrum rebellio*.